

УДК: 94 «1853/1856»

**ДІЯЛЬНІСТЬ СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ
ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОЇ ОБЩИНИ ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ
ВІЙНИ (1853-1856 рр.)**

доктор історичних наук, Ореховський В.О.

Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Україна, м. Чернівці

Стаття присвячена першим рокам діяльності одного з найстаріших у світі медичних формувань по наданню допомоги пораненим та хворим під час війни - Хрестовоздвиженській общині сестер милосердя. Автор зосереджує увагу на основних напрямках діяльності сестер під час оборони Севастополя (1854-1855 рр.), оцінює результати їх роботи. Показана роль видатного російського хірурга М.І. Пирогова який керував навчанням та роботою персоналу Хрестовоздвиженської общини.

Ключові слова: Російська імперія, Кримська війна 1853-1856 рр., М.І. Пирогов, Хрестовоздвиженська община сестер милосердя, допомога пораненим і хворим, благодійність.

Ореховский В. О. Деятельность сестер милосердия Крестовоздвиженской общины во время Крымской войны (1853-1856 гг.) / Черновицкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета, Украина, Черновцы

Статья посвящена первым годам деятельности одного из старейших в мире медицинских формирований по оказанию помощи раненым и больным во время войны - Крестовоздвиженской общине сестер милосердия. Автор сосредоточивает внимание на основных направлениях деятельности сестер во время обороны Севастополя (1854-1855 гг.), оценивает результаты их работы. Показана роль выдающегося русского хирурга Н. И. Пирогова,

который руководил обучением и работой персонала Крестовоздвиженской общины.

Ключевые слова: Российская империя, Крымская война 1853-1856 гг., Н. И. Пирогов, Крестовоздвиженская община сестер милосердия, помощь раненым и больным, благотворительность.

Orehowskyi W.O. Activity of sisters of mercy of Khrestovozdvyzhens'ka of community in the Crimean war-time (1853-1856) / the Chernivtsi trade and economic institute of the Kyiv national trade and economic university, Ukraine, Chernivtsi

The article is sanctified to the first years of activity of one of the eldest in the world of the medical forming on helping to patients in the war-time - Khrestovozdvyzhens'ka to community of sisters of mercy. An author concentrates attention on basic directions of activity of sisters during the defensive of Sevastopol (1854-1855), estimates their job performances. Shown role of prominent Russian surgeon M.I. Pyrohov, that managed educating and work of personnel of Khrestovozdvyzhens'ka of community.

Keywords: the Russian empire, Crimean war 1853-1856, M.I. Pyrohov, Khrestovozdvyzhens'ka community of sisters of mercy, help to patients, charity.

Вступ. Кримська війна (1853-1856 рр.) являється однією із сторінок військової історії, що була, є і буде предметом цікавості як професійних істориків так і любителів. Пояснення цьому можна віднайти у наступному: війна між Російською імперією, з однієї сторони, та коаліцією у складі Британської, Французької, Османської імперій та Сардинського королівства, з іншого, стала важливою подією не тільки в історії цих країн, але й інших європейських держав. До того ж вона стала першою масштабною кампанією нової, індустріальної доби. Зростання матеріально-технічних можливостей країн дозволило у надзвичайно стислі строки формувати величезні армії. Наявність залізниць збільшила мобільність військ, покращила умови їх

забезпечення. Нарізна зброя обумовила стрімке зростання сили вогню і, разом із тим, багатократно збільшила людські втрати ворогуючих сторін.

Потреби діючих армій викликали сплеск громадської цікавості та допомоги. Війна відкрила широке поле діяльності для благодійності. Особливого поширення набула «участь справою» жіночої частини суспільства, що проявилася у можливості значної кількості бажаючих записатися на курси сестер милосердя і після їх закінчення допомагати хворим та пораненим воїнам. Прикладом такого служіння стала діяльність Хрестовоздвиженської общини сестер милосердя.

Аналіз останніх досліджень. За 160 років, що сплили від часу завершення тієї війни, увагу дослідників привертала різні аспекти останньої. Проте тема сестер милосердя зустрічається досить рідко.

Серед робіт, що з'явилися тут в останні роки слід відмітити монографію Ю.А. Наумової «Поранення, хвороба і смерть: російська медична служба в Кримську війну 1853-1856 гг». На основі залучення значного масиву архівних матеріалів дослідниця робить висновок, що стан медичної служби вказаного періоду не свідчив про її відсталість, «а високі бойові і медичні втрати російської армії і флоту були цілком порівнянні з аналогічними втратами її актуальних і потенційних супротивників. Тому їх не слід відносити до числа головних причин поразки Росії в Кримській війні»[10, с.301]. У кандидатській дисертації тієї ж дослідниці наголошується, що «Недовіра військового начальства до позитивної ролі жінок в допомозі пораненим і хворим на театрі військових дій була здолана самовідданою працею сестер Хрестовоздвиженської общини та сердобольних вдів з будинків Вдів Санкт-Петербургу і Москви в 1854-1856 роках, внаслідок чого жіноча медична праця стала невід'ємною частиною подальших військових кампаній»[11, с.3].

Заслужують на увагу «Нариси з історії общин сестер милосердя» А.В. Постернака [14]. У передмові до цієї праці автор визначив наступні завдання свого дослідження : «разом з офіційною інформацією,

пов'язаною з датами, статистикою, іменами і т. д., дати опис конкретних ситуацій, в яких опинялися сестри, привести яскраві приклади з їх практики, які могли б характеризувати їх діяльність»[14, с.3].

Свідченням зростанню інтересу до історії сестринського руху став і ряд статей, що з'явилися у науковій періодиці. З подібних досліджень варто відмітити роботи А.С. Втулкіної [1], Є.Н. Козловцевої [75], та Ю.А. Наумової [8; 9]. **Актуальність** проблеми спонукала й автора даної статті присвятити увагу цьому питанню.

Метою публікації стало висвітлення та характеристика діяльності сестер милосердя Хрестовоздвиженської общини під час оборони Севастополя (1854-1856 рр.), оцінка результатів їх роботи.

Виклад основного матеріалу. Довгий час служіння сестер милосердя розглядалось як суто «мирна» благодійна діяльність і не передбачала участі останніх у наданні допомоги пораненим та хворим військовим, тим більш безпосередньо на полі бою, хоча Російська імперія у першій пол. ХІХ ст. постійно була втягнута у різні військові конфлікти.

Першим прикладом участі жіночого персоналу у допомозі пораненим солдатам та офіцерам на театрі бойових дій стала Кримська війна (1853-1856 рр.). відома своїми величезними людськими втратами. Видатний хірург М.І.Пирогов пізніше у своїй фундаментальній праці «Основи загальної військово - польової хірургії» згадував: «Я ніколи не забуду мого першого в'їзду до Севастополя; це було пізньою осінню у листопаді 1854 року. Вся дорога від Бахчисараю протягом 30 верст була забита транспортом поранених, гарматами та фуражем. Дощ йшов, як з відра; хворі і між ними ампутовані лежали по двоє і по троє на підводі, стогнали і дрижали від сирості; і люди і тварини ледве рухалися у багнюці по коліна; стерво валялось на кожному кроці; з глибоких калюж виринали роздуті животи палих волів та лопалися із тріском; чулись в той же час і крики поранених, і каркання хижих птахів, що цілими зграями зліталися на здобич, і крики змучених погоничів, і

віддалений гуркіт севастопольських гармат. Волею-неволею приходилось замислюватись над долею наших хворих; почуття було невтішним. Воно і здійснилося»[7, с.9-10].

Для Кримської кампанії було характерним не тільки значна кількість бойових втрат, але і значне поширення у військах епідемічних захворювань. Правда, виходячи з досвіду російсько-турецьких воєн першої половини XIX ст., командування надало військам, виділеним для бойових дій проти Туреччини медичних і госпітальних засобів у 1,5 рази більше, чим передбачалося військовим законодавством, що було цілком виправдано. Однак, дещо інша ситуація склалася у Криму, де від ран та хвороб у підсумку померла практично третина армії, що в значній мірі було викликано нестачею медичних засобів у перше півріччя оборони Севастополя [11, с.24-25].

Ситуацію погіршували і досить примітивні засоби лікування, що були в розпорядженні медицини того періоду, а також загальна недовіра серед військового командування до праці залежного від них медичного персоналу та до військової медицини. Набула поширення думка, що «...захворілих у полку стало багато з тих пір, коли розплодилися в ньому багато медиків; що Суворов не знав їх і тому перемагав; що армія не армія, якщо її пестити і саджати на ліки; що люди хворіють від бездіяльності, а головне, що медики не лікують, а морять солдат; що хворі тільки й залишаються в живих, поки не потраплять до їх рук, і що медики є небезпечними для духу армії своїм вільнодумством» [9, с.395].

У англо-французьких військах, що стали облоговим табором під Севастополем, ситуація була нічим не кращою. За зиму 1854-1855 рр. у французів помирає від ран та хвороб 12% від загальної кількості прийнятих до госпіталів та лазаретів. В англійців ще більш померлих: 23% (поступило до медичних закладів 47 794 чоловіки). Наступної зими картина помітно змінюється. У французів вмирає кожен п'ятий з 106 634, що опинилися на лікарняному ліжку, а у англійців зареєстровано 606 смертей з 27 384

поранених та хворих – всього біля 2%. Такий низький відсоток померлих став результатом діяльності Флоренс Найтінгел (1820-1910) – англійської медичної сестри, яка організувала санітарний заклад у період Кримської війни. Вона же створила і систему підготовки середнього та молодшого персоналу у Великобританії. Досвід кампанії був узагальнений нею у працях «Замітки про сестринську справу» та «Замітки про госпіталі» [15, с.126].

З російської сторони, ситуацію, що склалась вирішила виправити велика княгиня Олена Павлівна. Її зусиллями була заснована Хрестовоздвиженська община сестер милосердя; їх призначення полягало в догляді за пораненими та хворими воїнами. Перед тим, як розпочати виконання своїх обов'язків, волонтерки повинні були пройти спеціальний курс навчання. Представниці різних верств суспільства навчались сестринській справі у клініках та лікарнях. Після здачі іспитів вони давали присягу [4].

Нове починання у вищих колах Росії було зустрінуте досить скептично. Так, головнокомандуючий російськими військами в Криму, О.С.Меньшиков висловив М.І. Пирогову сумнів в тому, «... чи буде сенс у сестрах, чи не прийдеться відкривати після їх приїзду до госпіталю нове відділення»[2, с.4], а після прибуття останніх до Сімферополя заявив: «Я побоююсь, щоб цей інститут не збільшив би чисельності наших сифілітиків»[13, с.192].

Однак сама дійсність показала всю безпідставність упередження про непридатність жіночої праці у ході військових дій.

У жовтні 1854 р. Пирогов із загоном лікарів виїхав до Криму. Безпосередньо із ним був відправлений перший загін сестер милосердя Хрестовоздвиженської общини (I відділення) у складі 28 чоловік. Пізніше, окрім сестер милосердя, імператрицею Марією Олександрівною до Криму були відправлені сердобольні удови, які також були надані у розпорядження Пирогова [7, с.8].

Шлях був довгим та виснажливим. Від Петербургу до Москви по залізниці. Від Москви до Тули і далі: Орел, Курськ – на тарантасах, які, траплялось, перекидалися під час руху. Часто у дорозі сестри отримували серйозні травми. Потім коней змінили воли. А при виїзді з Перекопу сестер везли вже верблюди. І так до самого Сімферополю. Про прибуття на чергову станцію сестра Олександра Прунська згадувала наступне: «Увійшовши до саклі, деякі сестри, у брудних чоботях, усі заліплені багнукою, як були у дорозі, полягали на підлогу, а я, вже будучи хворою на лихоманку, не могла лягти на сиру землю і тому влаштувалася на лавці»[4].

Вся маса поранених відправлялась з Севастополя головним чином до Сімферополя, що був вузловим пунктом усіх доріг, які йшли з обложеного міста. Госпітальних приміщень у Сімферополі не вистачало на величезну кількість поранених і останні були розміщені у залишених державних будівлях і приватних домах. Позбавлені майже усілякого догляду, без матраців та чистої білизни вони являли собою жахливу картину. Для того, щоб впорядкувати положення, Пирогов залишив першу партію сестер у Сімферополі для догляду за пораненими та хворими [7, с.11]. Досить швидко сили сестер, які ще не звикли до такої ступені навантажень були остаточно виснажені, до того ж вони страждали від «...руйнівного впливу епідемічних хвороб, що панували тут»[12, с.31-32].

Місце їх зайняли сердобольні удови (60 чоловік), які приблизно у цей же час (грудень 1854 р.) прибули до Сімферополя прибули з Петербургу та Москви. Це була суттєва підтримка у роботі хрестовоздвиженських сестер. За словами сучасник, удів «...можна було побачити у палаті із хворими, у аптеці із ліками, у кухні, контролюючими приготування їжі, на складі, за розподілом білизни, бинтів та корпії; у Комітеті поранених, за сортуванням і отриманням виплат та пожертвувань; у транспорті, проводжаючими хворих, які перевозились з одного госпіталю в інший». Удови писали пораненим листи додому, допомагали лікарям на перев'язках, і у цілому, не дивлячись

на відсутність спеціальної медичної освіти, займались важливим «морально-духовним лікуванням»[14, с.66].

Після першої групи сестер Хрестовоздвиженської общини до Криму відправилась друга. Добравшись до Сімферополя, вона застала попередню практично всю у тифозній гарячці. Однак на сестер чекали там, де йшли бої. Тому наказ від М.І. Пирогова – тим, хто у змозі, негайно відправлятися до Севастополя – був виконаний одразу ж після отримання [4].

У січні 1855 р. цей загін (другий) прибув до Севастополя. Він зайнявся виконанням найбільш важкої задачі: нічні та денні чергування на головному перев'язочному пункті і у тимчасовому військовому госпіталі, що був розташований на Миколаївській батареї та у приватних будинках міста. У кожному медичному закладі Пирогов розділив сестер на три групи: медичні сестри, аптекарські сестри та сестри-господарки. Медичні сестри допомагали лікарям при операціях та перев'язках, а також спільно із фельдшерами готували перев'язочні засоби. Аптекарські сестри готували необхідні медикаменти, спостерігали за роздачею ліків та контролювали діяльність фельдшерів. Сестри-господарки слідкували за чистотою білизни і взагалі за утриманням хворих [12, с.32-33].

У зв'язку із великим напливом поранених М.І. Пироговим було запроваджено їх сортування. Останні були розділені на 4 категорії:

- Першу групу складали смертельно поранені, безнадійні, якими опікувався священник та сестри милосердя. Вони намагались полегшити їх передсмертні муки.

- До другої категорії входили поранені, що потребували невідкладної оперативної допомоги тут же на перев'язочному пункті. Оперувало до трьох чоловік одночасно: один лікар слідкував за пульсом хворого у момент подачі наркозу, другий – затискав артерії, а третій робив операцію. Зупинкою кровотечі займались інші асистенти. Чотири санітари забирали прооперованого та приносили наступного. Таким чином, М.І.

Пирогов та чотирнадцять лікарів приблизно за 7 годин робили 100 ампутацій, що дозволяло за півтори доби надати допомогу біля 600 військовим.

- Третя категорія складалася із тих поранених, яких можна було оперувати наступного дня або пізніше. Ці поранені відправлялися до госпіталю.

- Нарешті, четверта категорія включала легкопоранених, яких перев'язували і відправляли до військових частин [7, с.15; 13, с.182-184].

Очевидець цих нововведень, звертаючись до приятеля, вигукнув: «Ви підіть на головний перев'язочний пункт...там Пирогов: коли він робить операцію, треба стати на коліна»[14, с.73].

Дійсно, віра у хірурга серед солдатів була безмежною. Дійшло до того, що на перев'язочний пункт вони принесли товариша без голови, втішаючись думкою, що «...пане Пирогов як-небудь прив'яже. Людина-то дуже хороша!»[14, с.73].

Завдяки такій системі справа допомоги стала більш організованою та дієвою.

У тому ж січні прибуло до Севастополю і третє відділення сестер милосердя Хрестовоздвиженської общини. Воно 6 днів надавало допомогу пораненим у Північній стороні міста, а пізніше перебралось до Південної. І, нарешті, у березні прибули сестри 4-го відділення. Вони повинні були допомагати пораненим на Корабельній стороні та на Михайлівській батареї [12, с.33-34].

Всього же під час Кримської війни Хрестовоздвиженською общиною було відправлено на театр бойових дій 120 сестер. В основному це були представниці вищих верств та інтелігенції. 17 з них загинуло при виконанні свого обов'язку, 4 отримали поранення [3, с.38].

Крім сестер Хрестовоздвиженської общини та згаданих вище сердобольних удів з Московського та С.Петербурзького удов'їх домів

допомогу пораненим солдата та офіцерам у Кримській кампанії надавали і сестри інших общин.

Так, у серпні 1855 р. десять сестер милосердя Нікольської общини відправились до Криму разом із сердобольними удовами Їх загін супроводжував колишній поліцмейстер Удов'його дому майор Гераков. Імператриця Олександра Федорівна, відряджаючи сестер на війну, вручила їм нагрудні хрести на зеленій стрічці [5, с.145-146].

На початку 1856 р. в госпіталі Південної армії відправився ще один загін з шести сестер Нікольської общини. На цей раз вони, вірогідно, працювали спільно із сестрами Хрестовоздвиженської общини під керівництвом М.І. Пирогова [5, с.146].

Перший досвід участі сестер милосердя у наданні допомоги пораненим безпосередньо на театрі військових дій був досить успішним. Добре підготовлені в професійному відношенні, виключно добросовісні, вони працювали під кулями, обстрілом, викликаючи подив та захоплення у лікарів-чоловіків і захисників Севастополя.

В одному з донесень М.І. Пирогова з Севастополлю були такі слова: «Не можна не дивуватися їх ...істинно стоїчній самовіддачі. Найменше бажання страждальців, навіть забаганки їх, виконувались самим належним чином... З тридцяти п'яти сестер першої групи дві померли, а чотирнадцять лежать хворими»[4].

Статський радник Мансуров доповідав про геройський вчинок сестри К.М. Бакуніної. Під час обстрілу у госпіталі виникла паніка, але сестра відмовилась покинути госпітальні палати, поки там залишається хоча б один хворий. Донесення завершувалось фразою: «На щастя, дотрималась свого слова і залишилась живою». Сестра Ланська прохала, як милості, дозволити їй залишитись з пораненими, якщо не буде можливості їх вивезти: Миколаївську батарею, де був розташований їх бастіон, ось-ось могли підірвати [4].

На згадку подвигу сестер для них була запроваджена бойова нагорода – нагрудний позолочений хрест, яким удостоїли 158 сестер, а 68 сестер милосердя – солдатською медаллю «За оборону Севастополя»[6].

Висновки. Кримська війна 1853-1856 рр. стала однією з найбільш несприятливих у санітарному відношенні. Особливо вражали не стільки бойові втрати діючих армій, скільки чисельність жертв епідемії тифу та холери. За підрахунками відомого радянського демографа Б.Ц. Урланіса з 309 тис. загиблих у цій кампанії – 214 тис. склали не бойові втрати [16, с.354]. Все це з небувалою силою загострило проблему догляду за пораненими та хворими. І саме у цій царині з найбільшою силою проявилася громадська ініціатива.

Війна поклала початок особливому явищу в історії медичного забезпечення бойових дій. Саме тут, по суті, вперше жінки здійснюють догляд за пораненими та хворими безпосередньо на театрі бойових дій. В Російській імперії таким формуванням стала Хрестовоздвиженська община сестер милосердя. Під керівництвом М.І. Пирогова вони не тільки допомагали лікарям врятувати життя багатьом тисячам поранених військових, але і позначили новий напрям в області військової медицини - введення приватної допомоги на війні і жіночого догляду за пораненими.

Література:

- 1. Втулкина А.С. Роль Крестовоздвиженской общины сестер милосердия в годы Крымской войны 1854-1856 гг./ А.С. Втулкина // Вестник науки и образования. – 2016. - № 4(16). – С. 30-32.*
- 2. Иваницкий-Василенко С.М. Киевская Маршинская община сестер милосердия: Исторический очерк / С.М. Иваницкий-Василенко. - Киев: Тип. А.И. Гроссмана, 1913. – 101с.*
- 3. Иванова Ю.Н. Женщины в истории русской армии / Ю.Н.Иванова //Военно-исторический журнал.-1992. -№3. – С.36-39.*

4. Ковалева Н.М. *Сестры милосердия*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/content/womplus/p51321.shtml>.
5. Козловцева Е.Н. *Деятельность московских общин сестер милосердия во второй половине XIX – начале XX веков* / Е.Н. Козловцева // *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. – Серия «История. История Русской Православной Церкви». – 2004. - № 3. – С.137-159.
6. Костина Е.Ю. *История социальной работы*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://window.edu.ru/resource/961/40961/files/dvgu082.pdf>.
7. Малис Ю.Г. Н.И. Пирогов в Севастополе. *Исторический очерк. /Севастопольские письма Н.И. Пирогова 1854-1855. Под редакцией и с примечаниями Ю.Г. Малиса*. – С.-Петербург, Типография М. Меркушева, 1907. – 231 с. – С.3-28.
8. Наумова Ю.А. *Медицинские средства и потери русских войск в Крымскую войну* /Ю.А. Наумова // *История военного дела: исследования и источники*. - 2012. — Т. I. — С. 354-377.
9. Наумова Ю.А. *Ранение, болезнь и смерть как элементы повседневности русских войск в Крымскую войну* /Ю.А. Наумова // *Русский Сборник. Исследования по истории России XIX-XX вв.* - Т.7. - М., 2009. С.367-402.
10. Наумова Ю.А. *Ранение, болезнь и смерть: русская медицинская служба в Крымскую войну 1853–1856 гг.* / Ю.А. Наумова. - М.: Regnum; Модест Колеров (Ярославль: МТК press), 2010. - 320 с.
11. Наумова Ю.А. *Русская медицинская служба в Крымскую войну 1853-1856 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук* /Ю.А. Наумова. – М., 2009. – 26 с.
12. Пирогов Н.И. *Исторический обзор действий Крестовоздвиженской Общины сестер попечения о раненых и больных в военных госпиталях в Крыму и в Херсонской губернии с 1 декабря 1854 по 1 декабря 1855.* /Севастопольские письма Н.И.Пирогова 1854-1855. Под редакцией и с

примечаниями Ю.Г. Малиса. – С.-Петербург, Типография М.Меркушева, 1907. – 231 с. – С.31-52.

13. Пирогов Н.И. Письмо к К.К. Зейдлицу / Севастопольские письма Н.И.Пирогова 1854-1855. Под редакцией и с примечаниями Ю.Г. Малиса. – С.-Петербург, Типография М.Меркушева, 1907. – 231 с. – С.175-196.

14. Постернак А.В. Очерки по истории общин сестер милосердия / А.В. Постернак. – М.: Изд-во «Свято-Димитриевское училище сестер милосердия», 2001. – 304 с.

15. Тархановский В.А., Тютюнник В.М. / В.А. Тархановский, В.М. Тютюнник // Анри Дюнан – великий альтруист // Наука и технологии в промышленности. – 2011. - №3. – С.126-127.

16. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование) / Б.Ц. Урланис. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 565 с.

References:

1. Vtulkina A.S. Rol Krestovozdvizhenskoj obschinyi sester miloserdiya v godyi Kryimskoy voynyi 1854-1856 gg./ A.S. Vtulkina // Vestnik nauki i obrazovaniya. – 2016. - № 4(16). – S. 30-32.

2. Ivanitskiy-Vasilenko S.M. Kievskaya Mariinskaya obschina sester miloserdiya: Istoricheskiy ocherk / S.M. Ivanitskiy-Vasilenko. - Kiev: Tip. A.I. Grossmana, 1913. – 101s.

3. Ivanova Yu.N. Zhenschinyi v istorii russkoy armii / Yu.N.Ivanova // Voennо-istoricheskiy zhurnal.-1992. -№ 3. – S.36-39.

4. Kovaleva N.M. Sestryi miloserdiya. [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.owl.ru/content/womplus/p51321.shtml>.

5. Kozlovtsseva E.N. Deyatelnost moskovskih obschin sester miloserdiya vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vekov / E.N. Kozlovtsseva // Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. – Seriya «Istoriya. Istoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi». – 2004. - № 3. – S.137-159.

6. Kostina E.Yu. *Istoriya sotsialnoy raboty*. [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: [http:// window.edu.ru/resource/961/40961/files/dvgu082.pdf](http://window.edu.ru/resource/961/40961/files/dvgu082.pdf).
7. Malis Yu.G. N.I. Pirogov v Sevastopole. *Istoricheskiy ocherk*. /Sevastopolskie pisma N.I. Pirogova 1854-1855. Pod redaktsiey i s primechaniyami Yu.G. Malisa. – S.-Peterburg, Tipografiya M.Merkusheva, 1907. – 231 s. – S.3-28.
8. Naumova Yu.A. *Medicsinskie sredstva i poteri russkih voysk v Kryimskuyu voynu* /Yu.A. Naumova // *Istoriya voennogo dela: issledovaniya i istochniki*. - 2012. — T. I. — S. 354-377.
9. Naumova Yu.A. *Ranenie, bolezni i smert kak elementy povsednevnosti russkih voysk v Kryimskuyu voynu* /Yu.A. Naumova // *Russkiy Sbornik. Issledovaniya po istorii Rossii XIX-XX vv.* - T.7. - M., 2009. S.367-402.
10. Naumova Yu.A. *Ranenie, bolezni i smert: russkaya meditsinskaya sluzhba v Kryimskuyu voynu 1853–1856 gg.* / Yu.A. Naumova. - M.: Regnum; Modest Kolerov (Yaroslavl: MTK press), 2010. - 320 s.
11. Naumova Yu.A. *Russkaya meditsinskaya sluzhba v Kryimskuyu voynu 1853-1856 gg. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk* /Yu.A.Naumova. – M.,2009. – 26 s.
12. Pirogov N.I. *Istoricheskiy obzor deystviy Krestovozdvizhenskoj Obschinyi sester popecheniya o ranenih i bolnyih v voennyih gospitalyah v Kryimu i v Hersonskoy gubernii s 1 dekabrya 1854 po 1 dekabrya 1855*. /Sevastopolskie pisma N.I.Pirogova 1854-1855. Pod redaktsiey i s primechaniyami Yu.G.Malisa. – S.-Peterburg, Tipografiya M.Merkusheva, 1907. – 231 s. – S.31-52.
13. Pirogov N.I. *Pismo k K.K.Zeydlitsu* / Sevastopolskie pisma N.I.Pirogova 1854-1855. Pod redaktsiey i s primechaniyami Yu.G.Malisa. – S.-Peterburg, Tipografiya M.Merkusheva, 1907. – 231 s. – S.175-196.
14. Posternak A.V. *Ocherki po istorii obschin sester miloserdiya* / A.V. Posternak. – M.: Izd-vo «Svyato-Dimitrievskoe uchilische sester miloserdiya», 2001. – 304 s.

15. *Tarhanovskiy V.A., Tyutyunnik V.M. / V.A.Tarhanovskiy, V.M.Tyutyunnik //Anri Dyunan – velikiy altruist // Nauka i tehnologii v promyishlennosti. – 2011. - № 3. – S.126-127.*

16. *Urlanis B.Ts. Voynyi i narodonaselenie Evropyi: lyudskie poteri vooruzhennyih sil evropeyskih stran v voynah XVII – XX vv. (Istoriko-statisticheskoe issledovanie) / B.Ts.Urlanis. – M.: Sotsekgiz, 1960. – 565 s.*